

Mahmud Faxuri

CAHİLİYYƏT DÖVRÜ ƏRƏB ŞEİRİ

Ən qədim ədəbi dövr olan Cahiliyyət dövrünü bəzi tədqiqatçılar islamdan öncəki dövr də adlandırırlar. “Cahiliyyət” kəliməsi islamdan öncəki ərəblərin həyat tərzini ifadə edən bir termindir. Bu kəlimə ilk dəfə “Qurani-Kərim”in nazil olması ilə meydana çıxmışdı. Belə ki, bu dövr peyğəmbərlikdən öncəki dövrdən Məkkənin fəthinə və yeni dövlətin təməllərinin qoyulmasına qədər olan zamanı əhatə edir. Dövrün hansı zaman mərhələsini əhatə etməsinə baxmayaraq, cahiliyyət dövründən bizə dil, şeir və nəsr baxımından olğun bir ədəbiyyat miras qalmışdır. Lakin bizə çatan bu ədəbi nümunələr islamdan öncəki bütün mərhələləri əhatə etmir. Belə ki, biz ərəb şeirinin əsaslarını və islamın nəşət tapdığı dövrə qədərki inkişaf mərhələlərini əks etdirən

yazılı mətnlərə sahib deyilik. Bizə gəlib çatan şeir nümunələrindən belə məlum olur ki, cahiliyyət dövrü şeirinin tarixi hicrətdən iki əsr öncəyə gedib çıxır. Əl-Cahiz ərəb şeirinin qədimliyindən danışarkən bunları vurğulayır: “Şeirə gəlincə, onun tarixi qədim deyil... belə ki, bu dövr şeir tarixini islamdan 150, 200 il öncəyəqədərki dövr kimi müəyyən etmək olar”. O dövrün haqqında məlumat və şeirləri gəlib çatan şairlərindən ən qədimi İmrul-Qeys bin Həcər Əl-Hindidir. Onun barəsində belə deyirlər: “O, sevgilisinin “atlas”ının izləri önündə ağlayan və ağladan ən qədim şairdir”. Lakin İmrul-Qeys ondan öncə “atlas”a ağlayan başqa bir şairi – İbn Xizanı qeyd edir.

Cahiliyyət dövrü Ərəbistan yarımadasında hər bir qəbilə onlara məxsus olan şairin ən

qədim olduğunu iddia edirdi. İmrul-Qeysin Yəmənliyədə, Ubeyd bin Əl-Əbrasın bəni Əsəddə, Muhəlləl bin Rəbiənin Təğlibdə, Amr bin Qumiə və əl-Mərqaş əl-Əkbərin Bəkrdə və Əbu Davudun isə Bəni İyadda ilk və ən qədim şairləri olduğu iddia edilir. Bütün adları qeyd edilən şairlər zaman baxımından bir-birinə çox yaxındırlar. Heç bir tədqiqatçı Cahiliyyət dövrü şairlərinin özünün qələmə aldığı qədim şeir nümunələrinə rast gəlməyib. Belə ki, əlimizdə olan nümunələr bizə ağızdan-ağıza keçərək gəlib çatmayıb.

İslamın gəlişi ilə fəthlər və müharibələr müsəlmanları və ərəbləri şeirdən uzaqlaşdırdı. Müsəlmanlar öz dövlətlərini bərqərar etdikdən və dünyaya yaydıqdan sonra şeirə yenidən müraciət etməyə başladılar. İbn Səllamın dediyi kimi, onlar nə yazılı bir divana, nə də yazılı bir kitaba müraciət etdilər. Bəzi şeir nümunələri müharibədə dünyasını dəyişənlərlə tib batdı.

Bununla yanaşı, müxtəlif səbəblərdən hicri 1-ci əsrdə şeir rəvayəti sahəsi canlanmağa başladı. Bu canlılığın ardınca “tədvin” hərəkəti başladı. Cahiliyyət dövrü xəbərlərini və məlumatlarını rəvayət edən ravilər təbəqəsi formalaşmağa başladı. Bütün bunların nəticəsində isə süni şəkildə ravilər şeir yazmağa başladılar və bu şeirləri Cahiliyyət dövrü şairlərinə nisbət etdilər. Buna səbəb qəbilə təəssübkeşliyi, qəbiləçilik meyillərinin yayılması, yaxud da peyğəmbər nübuvvətinin dəstəklənməsi idi. Bu ravilər arasında Kufə raviləri məşhur idi. Kufə raviləri haqında məlumat verənlər Xələf əl-Əhmər və Həmməd Ərraviyə olmuşdur. Bu iki ravi ilə yanaşı, əl-Mufəddal əd-Dabbi, Xəlil bin Əhməd əl-Fərahidi, Əbu Əmr bin əl-Alə, əl-Fərra, İbn Səlam və digər Bəsrə və Kufədən olan etibarlı ravilər var idi. Məhz bu şəxslər həqiqi şeiri saxta şeirlərdən fərqləndirdilər. Bunların başında təlif etdiyi “Tabaqat” kitabında bu mövzunu müfəssəl bir şəkildə işləyən İbn Səllam əl-Cumahidir. Həmçinin Əbul Fərac əl-İsfahaninin müəllifi olduğu məşhur “əl-Əğani” adlı kitabda bu şeir rəvayətləri tədqiq edilib onların şeir divanlarına müraciət olunduqdan sonra saxta şeirlər haqqında məlumatlar verilmişdir.

Cahiliyyət şeir sənəti və onun ideya istiqamətləri

Ərəb divanı olaraq adlandırılan Cahiliyyət dövrü şeiri islamaqədərki dövrdə yaşayan insanların ictimai-siyasi, iqtisadi və dini bir çox yöndən o dövrü əks etdirən mənbə hesab oluna bilər. Eyni zamanda, bu dövr şeiri ərəblərin şücaət, qəhrəmanlıq, süvarilik, qonaqpərvərlik, ehtiyac sahibinə əl tutmaq və digər mövzulara dair ərəblərin psixoloji və əxlaqi dəyərlərini şeir nümunələrində əks etdirir. Daha sonrakı dövrdə isə cahiliyyət ərəb şeirinin qayə və sənət formaları çeşitlilik təşkil etməyə başlamışdır. Xüsusən də, bu formalar içərisində qəzəl, mədhiyyə, fəxriyyə, mərsiyyə, həcv, hikmət və təsvir kimi şeir nümunələri yaygınlaşmışdır.

Qəzəl

Heç şübhəsiz ki, cahiliyyət ərəb şeirinin ən başlıca qayəsi və sənət istiqaməti qəzəl janrında öz əksini tapmışdır. Belə ki, qəzəl janrı digər janrlarla müqayisədə daha geniş yayılmışdır. Cahiliyyət şairlərinin daha çox müraciət etdiyi bu janr növü şeir sənətinin damğasını insanların qəlbinə vurmağı bacarmış və onların duyğularına, ruh dünyasına daha yaxın olmuşdur. Belə ki, patriarx bir cəmiyyət olan ərəb həyatında qadının dərin təsir izləri vardı. Xüsusən də, onun duyğu dünyasını, hislərini oxşaması, köçəri və oturaq həyat tərzində, müharibə və sülh şəraitində, yaxınlarını, qohum-əqrəbanı ziyarət etmədə, sevgilinin obasının köçməsindən sonra “atıl”ın izlərində dayanıb ağı söyləyən kişinin fikri və hiss dünyasının formalaşmasında onun böyük rolu olmuşdur.

Cahiliyyət ədəbiyyatındakı qəzəl janrının ən bariz xüsusiyyətləri qadının sevgisinə olan düşkünlüyünün və onun fiziki gözəlliklərinin incə ayrıntılarına qədər təsvir olunmasıdır. Heç şübhəsiz ki, bu mövzuda ön sırada gəncliyini eys-ışrətlə, içki məclislərində keçirən cahiliyyət şeirinin şahzadəsi İmrul-Qeys durur. Xüsusən də onun mualləqası onunla qadınlar arasında yaşanan eşq macərələrinin müfəssəl şəkildə təsvirləri ilə doludur.

Mədhiyyə

Cahiliyyət dövrü ərəb cəmiyyətində ulu əcdadlarının miras qoyduğu şücaət, comərtlik, qonşu haqlarının qorunması, darda qalana kömək əlini uzatmaq, soyun, nəslin təmizliyi, paklığı kimi yaygın olan, ehtiram olunan əxlaqi dəyərlər, nümunəvi davranış qaydaları vardı. Mədhiyyə janrında yazılan şeir nümunələri bu qəbildən olan yüksək əxlaqi dəyərlərin, prinsiplərin təsviri ilə zəngindir.

Fəxriyyə

Bu şeir janrının mədhiyyə janrı ilə sıx əlaqəsi var. Mədhiyyə janrında təkrarlanan məna çalarları fəxriyyə şairlərinin şeir nümunələrində də eynilik təşkil edir. Bilindiyi kimi, cahiliyyət dövründə ərəb insanının gündəlik həyat tərzində müxtəlif təhlükələrlə üzləşmək, susuzluq, quru otlaqlar, müharibələrdə canlarını təhlükəyə ataraq cəsarətli davranışlar nümayiş etdirmələri kimi hadisələrlə zəngin idi. Bunun nəticəsi olaraq da qəhrəmanların şeir nümunələrində tərənnüm olunmaları, qazanılan zəfərlərin təriflənərək dəyərinin ucaldılması, qəbilə sayının çoxluğu, qohumluq bağları, ehtiyac sahibinin harayına səs verilməsi, namus və ləyaqətin qorunması kimi məziyyətlər cahiliyyət dövrü şairlərinin duyğularını bəş-

ləmiş, onların fəxriyyə janrına müraciət edərək bu xüsusiyyətləri təsvir etmələrinə səbəb olmuşdur.

Mərsiyə

Həm mərsiyə, həm də mədhiyyə janrları şəxsin anılması, onun qədir-qiymətinin ucaldılması prosesidir. Aradakı fərq mərsiyədə ölmüş adamın müsbət məziyyətlərinin tərənnüm edilməsi, mədhiyyədə isə həyatda olan insanın müsbət xüsusiyyətlərinin tərənnüm olunmasıdır. Mərsiyə janrı, eyni zamanda, mənasının və hədəfinin sabit, konkret olması ilə fərqlənir. Çünki bu janr daha çox vicdanın cusa gəlməsi, bir ailənin, yaxud da qəbilənin onlara əziz olan birinin itirilməsi halında duyduqları ağrı-acını, ələmi ifadə etmək üçün tərənnüm etdikləri üzüntü, kədər hisləridir. Bu janrda şair öləninin adamlarının müsbət keyfiyyətlərini tərənnüm edir, zamanın müsibətləri qarşısında insanları səbirli olmağa səsəlayir. Çünki bu dünya əbədi deyil, ayrılıq, fani dünyadır. İnsanın qədər və qəzaya təslim olaraq müsibətlər qarşısında mətanətlə səbir etməsindən başqa çarəsi yoxdur.

Həcv

Fəxriyyə və qəzəl janrları ilə müqayisədə bu janrın cahiliyyət ərəb şeiri içərisində yeri çox zəifdir. Lakin insanların nəzərində qoyduğu iz isə olduqca böyük və təsirlidir. Çünki bu janrda həcv olunan şəxs, yaxud da hər hansı bir topluluq zillətlə ittiham olunur, yaşadığı cəmiyyətin ali, yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərdən məhrum olduğu ifadə edilir. Cahiliyyət dövründə həcv janrının iki forması məşhur idi. Fərdi həcv və toplu həcv. Bəzən isə şair hər iki həcv formasını da birlikdə verirdi. Şairlər həcv etdikləri şəxsi və ya topluluğu bəzən açıq, birbaşa, bəzən isə dolayısı yolla həcv edirdilər.

Hikmət

Bu janr cahiliyyət ərəb şeirində olduqca qədimdir. Belə ki, bu janrda şeir nümunələrinə İmrul-Qeys və Ubeyd bin əl-Əbras kimi ilk dövr

cahiliyyət şairlərinin şeirlərində rast gəlmək mümkündür. Onlardan əlavə, daha sonrakı dövr şairlərinin də nümunələrində bu janra təsadüf etmək olar. Bu qəbildən hikmətli söz nümunələri həmin şairlərin yaşadıkları dövrdəki müharibə, sülh, ictimai əlaqələr, adət-ənənələr, əxlaq və müsbət məziyyətlərdən qidalanan janr növüdür. Hikmətli kəlamlar, adətən, insan fitrətindən qaynaqlanan saf-təmiz duyğudüşüncələrin əks-sədası, müəlliflərin yaşadıkları zəngin təcrübələrin nəticəsi olaraq ərsəyə gəlmişdir. Hikmətli sözlər, eyni zamanda, tarixi dəyəri, ictimai əsasları, dərin fəlsəfi və əxlaqi xüsusiyyətləri, dəyərləri ehtiva edir. Hikmətli sözlərdən ibarət bu janr növü mövzusunun və qayəsinin müxtəlifliyi və zənginliyi ilə fərqlənir. Bu şairlər arasında ən məşhur və tanınmışlarından biri mualləqa şairlərindən olan Zuheyr bin əbi Sulma hesab olunur. O, bu janrda zəngin düşüncə ifadə edən, müharibə və sülh şəraitindəki problemlərin həll olunmasındakı müdrik mövqeyi, həyat, ölüm, insanın ruhunu saran qorxu hislərini mükəmməl bir şəkildə ifadə etmişdir.

Vəsf

Ümumiyyətlə, bu janr növü bütün şeir janrlarını kölgədə qoyur. Belə ki, bu janrda həyatın bütün sferasını tərənnüm edən şairlər təbiətin ecazkarlığını məharətlə vəsf etmişlər. Həyatlarının bütün mərhələsi səhra ilə əlaqədar olan, müharibə, sülh, yerləşim və köçəri həyat tərzlərində səhranın insanlara necə qucaq acdığını, eyni zamanda, qorxunc qum çöllərini, oradakı yırtıcı heyvanları, dağları, vadiləri, dərələri, çayları mükəmməl və real bir şəkildə vəsf etmişlər.

Cahiliyyət şeirinin xüsusiyyətləri

“Ərəb divanı”, onların həyat və adət-ənənələri olaraq adlandırılan cahiliyyət ərəb şeirində cahiliyyət dövrünün insanların yaşadıkları mühiti, həyat tərzinin real həyata uyğun, sadə, açıq-aydın bir şəkildə, yüksək bir tərzdə təsvir olunmuşdur. Cahiliyyət ərəb şeirinin ən gözəl xüsusiyyəti müəlliflərin real olaraq yaşadıkları

həqiqətləri bədii tərzdə, şeir sənəti vasitəsilə mükəmməl təsvir vasitələri ilə tərənnüm etmişlər. Bu təsvirlərdə biz həm səhra həyatının realılıqlarını, insanların gündəlik həyat tərzlərini, həm də şairin şeir sənətinin gözəlliklərindən istifadə edərək xəyal gücünün köməkliyi ilə poetik bir üslubla cahiliyyət həyatının real mənzərəsini müşahidə edirik.

Cahiliyyət şairlərinin şeirlərində yer adlarına, çaylar, vadilər, dərələrə geniş şəkildə yer verilmişdir. Xüsusən də qəsidələrin giriş hissəsində təbiət ünsürlərinin vəsfinə, yaxud da minacatlara yer verilmişdir. Belə ki, bu yerlər sevgilinin məskəni, şairin uşaqlıq illərinin keçdiyi sahələr, müharibələrin baş verdiyi, zəfərlərin qazanıldığı meydan sahələri zəngin canlı xatirələrlə doludur.

Cahiliyyət şeirinin üslubunda daha çox qissə forması hakim olsa da, səhradakı əhali və vəhşi heyvanların təsviri, səhra quldurlarının macərələri, döyüş səhnələri yüksək poetik peşəkarlıqla təsvir olunmuşdur. Bu şeir növünün əsas xüsusiyyətlərindən biri də qəsidələrin uzun olması, qəsidənin vahid mövzu ətrafında cərəyan etməməsi diqqət çəkir.

Cahiliyyət ərəb şeirinin bariz xüsusiyyətlərindən bir də heç şübhəsiz, islamaqədərki ərəb toplumunda hakim olan dil əsasında günümüzə qədər gəlib çatmasıdır. Bu şairlər müxtəlif qəbilələrə mənsub olmaqlarına baxmayaraq, istifadə etdikləri dil şairlərin, yazıcıların və xətiblərin istifadə etdikləri müştərək dil forması idi. Cahiliyyət şeir nümunələri forma baxımından mükəmməlliyi, dil baxımından olgunluğu, tərkib və ifadə formaları baxımından bütünlüyü ilə fərqlilik təşkil edir. Əgər müasir oxucuya cahiliyyət dövrünün ədəbi nümunələrində bəzi sözlər qapalı, anlaşılmaz gəlicə də, bu sözlər cahiliyyət dövrü insanının asanlıqla anladığı, bəlkə də gündəlik həyatlarında istifadə etdikləri sözlər idi.

Ərəb dilindən tərcümə edən:

Mahir Həmidov